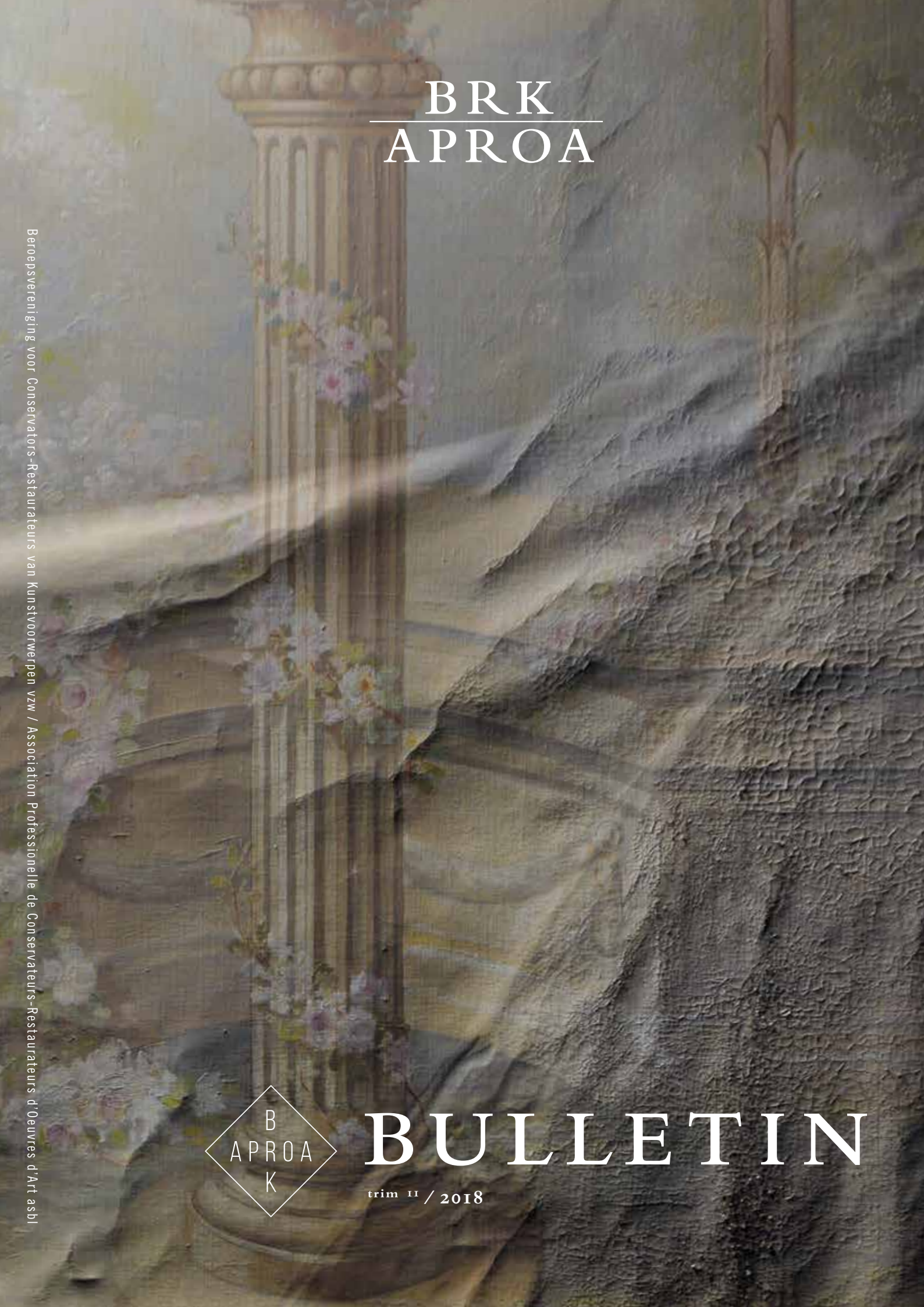

BRK
APROA

Beroepsvereniging voor Conservators-Restaurateurs van Kunstvoorwerpen vzw / Association Professionelle de Conservateurs-Restaurateurs d'Oeuvres d'Art asbl

B
APROA
K

BULLETIN

trim II / 2018

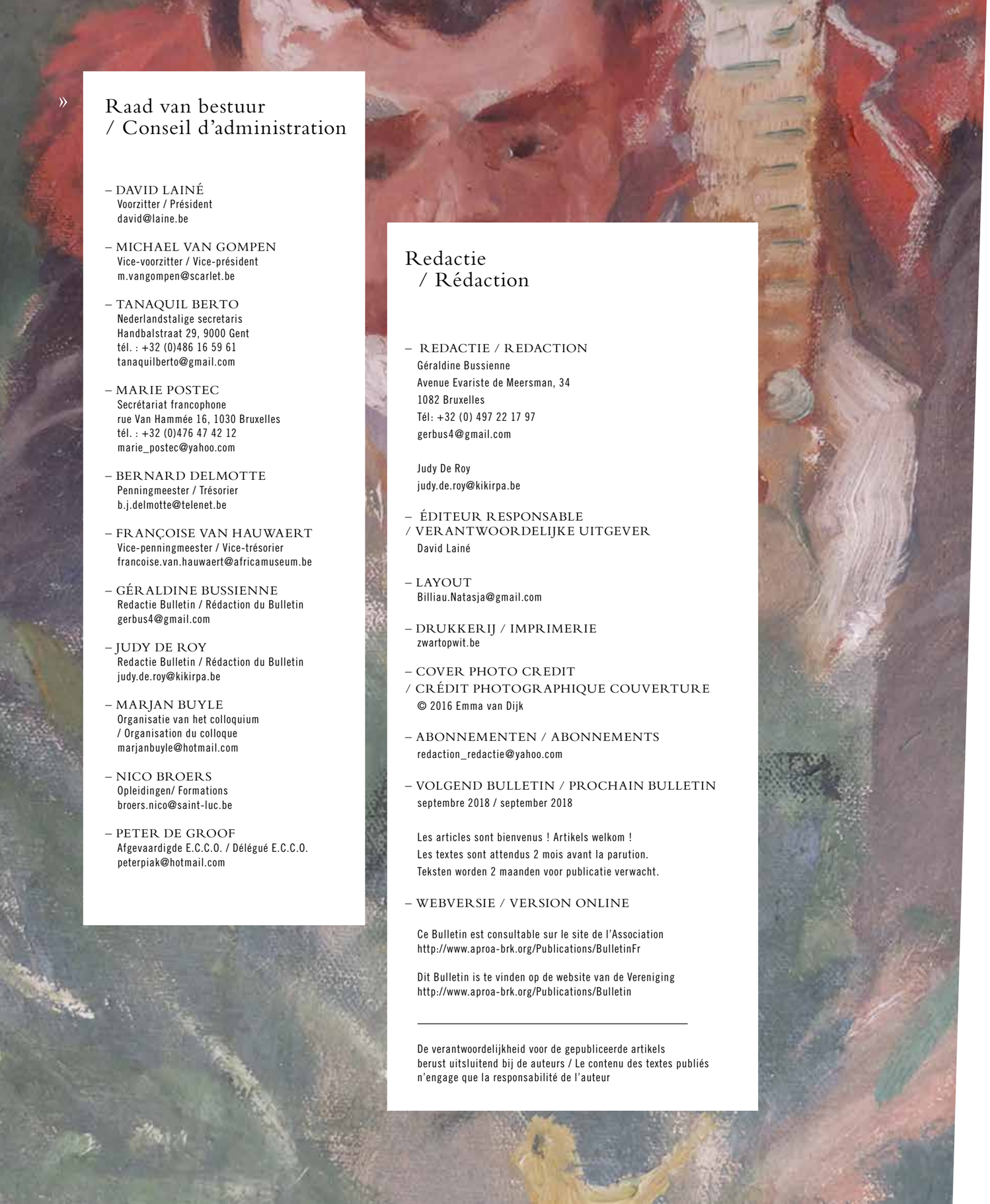

Raad van bestuur / Conseil d'administration

– DAVID LAINÉ
Voorzitter / Président
david@laine.be

– MICHAEL VAN GOMPEN
Vice-voorzitter / Vice-président
m.vangompen@scarlet.be

– TANAQUIL BERTO
Nederlandstalige secretaris
Handbalstraat 29, 9000 Gent
tél. : +32 (0)486 16 59 61
tanaquilberto@gmail.com

– MARIE POSTEC
Secrétariat francophone
rue Van Hammée 16, 1030 Bruxelles
tél. : +32 (0)476 47 42 12
marie_postec@yahoo.com

– BERNARD DELMOTTE
Penningmeester / Trésorier
b.j.delmotte@telenet.be

– FRANÇOISE VAN HAUWAERT
Vice-penningmeester / Vice-trésorier
francoise.van.hauwaert@africamuseum.be

– GÉRALDINE BUSSIENNE
Redactie Bulletin / Rédaction du Bulletin
gerbus4@gmail.com

– JUDY DE ROY
Redactie Bulletin / Rédaction du Bulletin
judy.de.roy@kikirpa.be

– MARJAN BUYLE
Organisatie van het colloquium
/ Organisation du colloque
marjanbuyle@hotmail.com

– NICO BROERS
Opleidingen/ Formations
broers.nico@saint-luc.be

– PETER DE GROOF
Afgevaardigde E.C.C.O. / Délégué E.C.C.O.
peterpiak@hotmail.com

Redactie / Rédaction

– REDACTIE / REDACTION
Géraldine Bussienne
Avenue Evariste de Meersman, 34
1082 Bruxelles
Tél: +32 (0) 497 22 17 97
gerbus4@gmail.com

Judy De Roy
judy.de.roy@kikirpa.be

– ÉDITEUR RESPONSABLE
/ VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
David Lainé

– LAYOUT
Billiau.Natasja@gmail.com

– DRUKKERIJ / IMPRIMERIE
zwartopwit.be

– COVER PHOTO CREDIT
/ CRÉDIT PHOTOGRAPHIQUE COUVERTURE
© 2016 Emma van Dijk

– ABONNEMENTEN / ABONNEMENTS
redaction_redactie@yahoo.com

– VOLGEND BULLETIN / PROCHAIN BULLETIN
septembre 2018 / september 2018

Les articles sont bienvenus ! Artikels welkom !
Les textes sont attendus 2 mois avant la parution.
Teksten worden 2 maanden voor publicatie verwacht.

– WEBVERSIE / VERSION ONLINE

Ce Bulletin est consultable sur le site de l'Association
http://www.aproa-brk.org/Publications/BulletinFr

Dit Bulletin is te vinden op de website van de Vereniging
http://www.aproa-brk.org/Publications/Bulletin

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs / Le contenu des textes publiés n'engage que la responsabilité de l'auteur

Inhoud / Sommaire

5 MOT DU PRÉSIDENT / WOORD VAN DE VOORZITTER – David Lainé

6 IN MEMORIAM, EDGARD GOEDLEVEN – Marjan Buyle

8 VERSLAG E.C.C.O. 2017 VOOR AG VAN BRK-APROA MAART 2018 / RAPPORT E.C.C.O. 2017 POUR L'AG DE L'APROA-BRK DE MARS 2018 – Peter De Groof

12 SHAKE IN CONSERVATION

14 DE CONSERVATIE-RESTAURATIE VAN GEMAROUFLEERDE MUURSCHILDERINGEN IN EEN 19DE EEUWS BURGERLIJK INTERIEUR – Emma van Dijk

25 AGENDA

26 ABONNEMENTS / ABONNEMENTEN

B APROA K

BULLETIN

trim II / 2018

Grande Droguerie LE LION

Rue de Laeken / Lakensestraat , 55
1000 Bruxelles / Brussel

TEL-FAX : 02/217.42.02
www.le-lion.be

Ouvert : Lundi au vendredi : 8:30 - 17:30, le Samedi : 10:00 - 16:00
Open : Maandag tot vrijdag : 8:30 - 17:30, Zaterdag : 10:00 - 16:00

• THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY •

Emballage d'œuvres, objets d'art et antiquités
Fabrication de caisses et crêtes de transport
Entreposage et stockage
Pose de sculptures
Organisation et logistique aux expositions
Créations et réalisation de stands
Mise en place et accrochage
Expéditions et transport
Véhicules climatisés à suspension pneumatique

Verpakking van kunstwerken, kunstvoorwerpen en antiquiteiten
Fabricage van kisten en transportkratten
Opslagen en stockeren
Plaatsen van beeldhouwwerken
Organiseren en logistieke ondersteuning van exposities
Ontwerp en opbouw van standen
Opstelling en ophanging
Expéditie en transport
Geclimatiseerde luchtgeveerde voertuigen

Maalbeekweg 15, unité 13
B-1930 Zaventem

E-mail: mobull@euronet.be
MOBULL

• THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY •

» Woord van de voorzitter / Mot du président

DAVID LAINÉ

Ik schrijf deze inleiding op de luchthaven van Frankfurt waar ik een aantal uren heb tot mijn verdere vlucht naar Brussel. Ik ben namelijk op de terugweg van de tweejaarlijkse Presidents meeting en de Algemene vergadering van E.C.C.O. die plaatsvond in Malta. De BRK-APROA was vertegenwoordigd door ondergetekende samen met Peter De Groof als gedelegeerd bestuurder van E.C.C.O. en Michael Van Gompen als bestuurder van CEPLIS.
De jaren van hard werk binnen E.C.C.O., zowel van het huidige als van alle voorgaande bestuursteams, beginnen duidelijk vruchten af te werpen. E.C.C.O. raakt meer en meer betrokken binnen verschillende beleidsorganen van de Europese instellingen, waardoor de draagkracht van onze Europese overkoepelende organisatie en van het vakgebied conservatie-restauratie in het algemeen steeds groter wordt. Zo zijn ze betrokken bij diverse werkgroepen binnen het Voices of Culture project van de Europese commissie. Ook binnen ECHY 2018, het Europees jaar voor cultureel erfgoed, is E.C.C.O. vertegenwoordigd. Voor het eerst zit er in de Raad van Europa en meer bepaald binnen de stuurgroep voor cultuur, erfgoed en landschappen (CDCPP, stuurgroep 21) een restauratrice, Ana Schoebel, waarmee de contacten zeer goed zijn en die de belangen van ons allen dient binnen de Raad van Europa. Door al deze inspanningen weet men ondertussen in de bestuursorganen van Europa wat conservatie-restauratie is en hoe belangrijk het is voor het behoud van de eigenheid binnen Europa. Vandaar dat ze ook hebben ingestemd om voor het eerst een Europese dag van de conservatie-restauratie te organiseren: deze zal in heel Europa plaats hebben op 14 oktober, de dag dat wij met z'n allen naar de stembus gaan en waarop veel mensen misschien nadien zin hebben in een uitstap in de namiddag. Indien er leden zijn die een interessante werf of project hebben en deze willen openstellen naar het brede publiek, dan weten we dat graag zo snel mogelijk. De BRK-APROA kan hen dan wellicht van dienst zijn bij het organiseren van dit evenement.
Meer over E.C.C.O. leest u verder in dit Bulletin in het verslag van Peter De Groof.

Ik wens jullie allen een fijne zomer.
David Lainé

J'écris cette introduction depuis l'aéroport de Francfort où j'ai quelques heures d'attente avant mon vol vers Bruxelles. En effet, je reviens de la réunion bisannuelle des présidents et de l'Assemblée Générale de E.C.C.O., qui s'est tenue à Malte. L'APROA-BRK était représentée par le soussigné, accompagné de Peter De Groof notre Délégué/Administrateur à E.C.C.O. et de Michaël Van Gompen le Délégué de E.C.C.O. au CEPLIS.
Les années de dur labeur au sein de E.C.C.O., aussi bien par l'équipe dirigeante actuelle que par celles qui l'ont précédée, commencent vraiment à porter leurs fruits. E.C.C.O. rencontre de plus en plus d'intérêt au sein de divers organes directeurs des institutions européennes et de ce fait le poids de notre organisation fédératrice européenne et du secteur de la conservation-restauration en général devient de plus en plus grand.
C'est ainsi qu'ils sont impliqués dans différents groupes de travail au sein du projet Voices of Culture de la Commission Européenne. E.C.C.O. est aussi représentée dans ECHY 2018 , l'année européenne du Patrimoine Culturel.
Pour la première fois, une restauratrice, Ana Schoebel, siège au Conseil de l'Europe et plus spécialement dans le groupe directeur pour la Culture, le Patrimoine et les Sites (CDCPP, groupe directeur 21) ; les contacts avec elle sont très bons et elle veille aux intérêts de nous tous au Conseil de l'Europe.
Grâce à tous ces efforts, on sait à présent au sein des organes directeurs de l'Europe ce qu'est la conservation-restauration et combien cela est important pour la sauvegarde de nos valeurs et de notre identité propres en Europe.
De là aussi leur décision d'organiser pour la première fois une Journée Européenne de la Conservation-Restauration : elle aura lieu dans toute l'Europe le 14 octobre, le jour où nous irons tous au bureau de vote et peut-être que beaucoup de gens auront envie ensuite d'une escapade l'après-midi. S'il y a des membres qui ont un chantier ou un projet intéressant qu'ils désirent faire connaître au public, nous aimerions le savoir le plus vite possible. L'APROA-BRK peut les aider efficacement dans l'organisation de cet évènement.
Vous en lirez plus sur E.C.C.O. dans ce Bulletin, dans le rapport de Peter De Groof.

Je vous souhaite à tous un bel été.
David Lainé.

Traduction : Michaël Van Gompen

Bij het ter perse gaan van dit nummer vernamen we het overlijden van ons erelid Edgard Goedleven (°20.02.1938 - † 30.05.2018), op 80-jarige leeftijd.

Na zijn studies in Politieke en Sociale Wetenschappen aan de Katholieke Universiteit Leuven en na diverse kortere werkervaringen werd hij in 1973 aangesteld als afdelingshoofd van de toen pas opgerichte Rijksdienst voor de Monumenten- en Landschapszorg. Deze functie zou hij onafgebroken en met tomeloze energie en enthousiasme uitoefenen tot aan zijn pensioen in 2003.

Hij heeft de monumenten- en landschapszorg in Vlaanderen en Brussel op de kaart gezet. Zijn dienst bouwde hij uit tot een dynamisch functionerend geheel, bevolkt met enthousiaste medewerkers. Goedleven was onder andere initiatiefnemer van de jaarlijkse 'Open Monumentendag' en projectverantwoordelijke voor de inschrijving Begijnhoven, Belforten en Stad Brugge op de Unesco lijst van het Werelderfgoed. Edgard Goedleven was gedurende twintig jaar lid van het Comité du Patrimoine culturel van de Raad van Europa. Hij was tevens oprichter van het tijdschrift M&L (Monumenten en Landschappen), waarin nu al 37 jaar zowel door overheidsmedewerkers als door zelfstandige restaurateurs regelmatig over uitgevoerd onderzoek en restauratie werd gepubliceerd. Edgard Goedleven was van in het begin heel begaan met de kwaliteit van de conservaties-restauraties, zowel van onroerend als van roerend kunstbezit in de monumenten. Hij steunde jarenlang heel actief en met raad en daad de tweejaarlijkse colloquia van de BRK-APROA. Hij vond het heel belangrijk dat over het erfgoed gecommuniceerd werd en werkte zelf mee aan talrijke publicaties en artikels.

Van bij de oprichting van de vereniging BRK-APROA was Edgard Goedleven opgenomen in de prestigieuze lijst van ereleden en zijn belangstelling voor het beroep van conservatie-restauratie was altijd heel groot. Zelfs na zijn pensioen bleef hij actief in diverse verenigingen en legde bijvoorbeeld de basis voor de grootscheepse restauratie van de schitterende site van de Parkabdij in Heverlee.

De BRK-APROA biedt aan zijn echtgenote en familie hun meest oprechte deelneming aan. Edgard Goedleven, het boegbeeld van de Vlaamse monumentenzorg, zal door velen gemist worden.

Au moment de la mise sous presse de ce numéro, nous avons appris le décès de notre membre d'honneur, Edgard Goedleven (°20.02.1938 - † 30.05.2018), à l'âge de 80 ans.

Après ses études en Sciences Politiques et Sociales à l'Université Catholique de Louvain, il est nommé chef de département du Service des monuments et des sites de Flandre nouvellement créé. Il gardera cette fonction avec une énergie débordante et un grand enthousiasme jusqu'à sa retraite en 2003.
Il a mis en lumière les monuments et les paysages de Flandre et de Bruxelles. Il a développé son service dans un ensemble fonctionnant dynamiquement, peuplé d'employés enthousiastes.

Il a mis en exergue les monuments et les sites de la Flandre, et même de Bruxelles avant la régionalisation. Son service était une entité dynamique et fonctionnelle. Il a été l'initiateur des Journées du Patrimoine et gestionnaire de projets pour l'inscription des Béguinages, des Beffrois et de la Ville de Bruges sur la liste du Patrimoine Mondial de l'Unesco. Edgard Goedleven a été pendant vingt ans membre du Comité du Patrimoine culturel du Conseil de l'Europe. Il a également été le fondateur de la revue M&L, pour laquelle fonctionnaires et restaurateurs indépendants ont publié régulièrement sur la recherche et la restauration, depuis déjà 37 ans !

Edgard Goedleven a toujours été très attentif à la qualité des projets de conservation et de restauration, tant pour le patrimoine immobilier que pour le patrimoine mobilier dans les monuments. Il a dès le début soutenu l'organisation des colloques bisannuels de l'APROA-BRK. Il stimulait la communication, non seulement vers les spécialistes mais également vers un large public et il a lui-même collaboré à de nombreuses publications.

Depuis la création de l'Association APROA-BRK Edgard Goedleven figurait dans la liste prestigieuse de nos membres d'honneur et il s'est toujours beaucoup intéressé à la profession de la conservation-restauration. Même après sa retraite, il est resté actif dans diverses associations et a par exemple initié le grand chantier de restauration du site magnifique de l'abbaye du Parc à Heverlee.

L'APROA-BRK présente à sa femme et sa famille leurs plus sincères condoléances. Edgard Goedleven, la figure de proue de la conservation des monuments historiques, nous manquera beaucoup.

Marjan Buyle

Overlijden van ons erelid / Le décès de notre membre d'honneur

†

Edgard GOEDLEVEN

PETER DE GROOF

E.C.C.O.

European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations

~

VERSLAG / RAPPORT

NL »

2017 was, eerlijk gezegd, een heel intens jaar voor de raad van bestuur van E.C.C.O. Een grotere zichtbaarheid werd bereikt door onze actieve inzet in de strategieën voor cultureel erfgoed zoals die ontwikkeld werden door de Raad van Europa en door de Europese Commissie. Dit politieke werk in bredere zin gaat samen met een voortdurende nood om met ons lidmaatschap in internationale instellingen door te wegen op de uitdagingen die het beroep inhoudt op nationaal niveau.

Veranderingen in het economische, educatief en wettelijk landschap vereisen doorlopende structurele en organisatorische wijzigingen, zowel in de sectoren van tewerkstelling als onderwijs. Waar deze veranderingen als negatief worden ervaren, biedt E.C.C.O. verklaringen aan als ondersteuning. De raad gaat eveneens verder met haar politiek om de aangesloten verenigingen meer te betrekken door de Algemene Vergaderingen te laten doorgaan in gastlanden. Vorig jaar in april werd de Algemene Vergadering gehouden in Stockholm, om deze te laten samenvallen met de 60ste verjaardag van de plaatselijke restaurateursvereniging NKF-S. De voorzitter van E.C.C.O. heeft op dit feestelijk symposium ConserVision een lezing gegeven. Op dit symposium waren veel restaurateurs aanwezig van Noorwegen, Denemarken, Finland alsook belangrijke medewerkers van het Ministerie van Cultuur van Zweden. Door de aanwezigheid van E.C.C.O. maakte NFK-S van de gelegenheid gebruik om de Europese dimensie van het beroep te contextualiseren en de politieke belangstelling in hun eigen land te vergroten. E.C.C.O. werd uitdrukkelijk verzocht om haar Algemene Vergadering en Presidents Meeting van 2018 in Malta te houden, om samen te vallen met het voorzitterschap van Malta van het Europese Culturele jaar in die periode.

FR »

L'année 2017 a été une année assez intense pour le comité de E.C.C.O. Un accroissement de la visibilité a été défini par notre engagement actif dans les stratégies pour le patrimoine culturel en Europe et développé par le Conseil de l'Europe et la Commission européenne. Ce travail politique dans un contexte plus large va de pair avec le besoin continu de s'engager avec nos membres sur les questions auxquelles la profession est confrontée au niveau national.

Les changements dans le paysage économique, éducatif et réglementaire continuent de susciter des changements structurels et organisationnels dans les secteurs de l'emploi et de l'éducation. Lorsque ces changements sont défavorables, des déclarations de soutien sont fournies par E.C.C.O. Le comité continue également de poursuivre sa politique d'engagement avec les organisations membres, notamment par la tenue de l'Assemblée Générale dans les pays hôtes. En avril 2017, l'AG a eu lieu à Stockholm, parallèlement au soixantième anniversaire du NKF-S (Nordiska Konservatorförbundets Svenska Sektion /Nordic Conservator-Restorers Association Sweden), au cours de laquelle le Président de E.C.C.O. a présenté un document lors du symposium «ConserVision». Ce symposium a réuni des conservateurs-restaurateurs de Norvège, du Danemark et de Finlande ainsi que des personnalités du ministère de la Culture en Suède. Par la présence d'E.C.C.O., le NKF-S a saisi l'opportunité de contextualiser la dimension européenne de la profession et de tirer parti de l'intérêt politique au niveau national. Concrètement, E.C.C.O a été fortement sollicité pour organiser son AG et la réunion des Présidents de 2018 à Malte pour coïncider avec la présidence par Malte de l'Année européenne de la Culture à cette période.

NL »

De Algemene Vergadering in Zweden werd onmiddellijk gevolgd door de plenaire sessie in Straatsburg van de Europese Stuurgroep voor Cultuur en Landschap, waar vier leden van de raad van bestuur van E.C.C.O. aan deelnamen. De ratificering van de Faro Conventie blijft het hoofddoel voor de Raad van Europa en moet geïmplementeerd worden door haar Strategy 21, aangenomen in 2016. Vóór Kerstmis heeft het secretariaat van het Europese Directoraat voor Cultuur en Landschappen (CDCPP) via Ana Schoebel aan E.C.C.O. de opdracht gegeven om een kort rapport over conservatie-restauratie te schrijven ter begeleiding van Strategy 21. De tekst die de begrippen preventieve conservatie, curatieve conservatie en restauratie omschrijft, zal worden voorgesteld op een vergadering van de CDCPP in april 2018 en werd op de website van de Europese Commissie gepubliceerd. Dit is de eerste keer dat het beroep vermeld en uitgelegd wordt op een officieel Europees niveau.

In overeenstemming met de doelstellingen van de culturele agenda van de Europese Commissie, is 2018 het Europees jaar van het Cultureel Erfgoed. Begin 2017 startte de Commissie een gestructureerde dialoog over cultuur en erfgoed op met de maatschappelijke sector en de belanghebbenden uit de sector van het cultureel erfgoed. Er zijn twee richtingen in deze dialoog. De eerste consulteert experten die aangeduid zijn door de lidstaten via de "open coördinatie methode" (OMC - Open Method of Coordination). Ana Galan, het Spaanse bestuurslid, nam hieraan deel als nationaal expert en werd vervolgens benoemd tot voorzitter van haar OMC groep.

De tweede richting in deze dialoog richt zich tot belanghebbenden in de sector van het cultureel erfgoed. E.C.C.O. stelde zich kandidaat en werd geselecteerd om deel te nemen in Voices of Culture over het thema Skills Training and Knowledge Transfer: Traditional and Emerging Professions. Het Portugees bestuurslid Elis Marçal vertegenwoordigde E.C.C.O., terwijl het Franse bestuurslid David Cueco deelnam als vertegenwoordiger van de FFCR. Ongeveer 36 organisaties en netwerkgroepen waren betrokken bij dit thema, waaronder ICOMOS en Europa Nostra. Het werd duidelijk dat het voorafgaande werk van E.C.C.O. in het definiëren van de beroepscompetenties in het EQF systeem en E.C.C.O.'s inzicht in het rapport van de European Statistical System Network on Culture (ESSnet-Culture) van essentieel belang was voor de richting en de aanbevelingen die uit dit thema voortkwamen. Elis Marçal en David Cueco wezen op de noodzaak om culturele statistieken op Europees niveau te verzamelen. Ze toonden de noodzaak aan om de beroepen in de erfgoedsector duidelijk te identificeren en de beroepscompetenties in kaart te brengen. Dit zal op zijn beurt helpen om vaardigheden te identificeren en te vertalen in onderwijs- en opleidingssystemen. (Einde 2015 had E.C.C.O. een werkgroep opgericht om de NACE codes te bestuderen, wat resulteerde in een bespreking van het ESSnet-Culture rapport, onder leiding van Erminia Sciacchitano).

#01 Presidents meeting ECCO Malta 2018

FR »

L'AG en Suède a immédiatement suivi la session plénière du Comité directeur de la culture et du paysage du Conseil de l'Europe à Strasbourg, à laquelle ont participé 4 membres du comité. La ratification de la Convention de Faro reste un objectif clé du Conseil de l'Europe qui doit être mis en œuvre à travers sa « Stratégie 21 » adoptée en 2016. Avant Noël, le Secrétariat du CDCPP (Comité directeur de la culture, du patrimoine et du Paysage), par l'intermédiaire d'Ana Schoebel, a commandé à E.C.C.O. la rédaction d'une courte fiche d'information sur la conservation-restauration pour accompagner la Stratégie 21. Les textes qui comprennent des explications sur la conservation préventive, la conservation curative et la restauration seront présentés à une réunion du CDCPP en avril et seront ensuite publiés sur le site web du Conseil de l'Europe. Ce sera la première fois que la profession pourra présenter officiellement une explication de la conservation-restauration à un niveau européen.

Conformément aux objectifs de l'Agenda européen de la culture, 2018 est l'Année européenne du patrimoine culturel. Au début de 2017, la Commission européenne a engagé un dialogue structuré sur la culture et le patrimoine avec la société civile et les autres parties actives dans le domaine du patrimoine culturel. Il y a deux volets à ce dialogue. Le premier volet consulte des experts désignés par les pays membres par le biais de la méthode ouverte de coordination (MOC). Ana Galan, la déléguée espagnole du comité, a participé en tant qu'experte nationale espagnole et a été nommée présidente de son groupe MOC. Le deuxième volet implique des acteurs travaillant dans le domaine du patrimoine culturel sur le thème «Formation professionnelle et transfert de connaissances: les métiers traditionnels et émergents». Elis Marçal représentait E.C.C.O. alors qu'un deuxième membre du comité, David Aguilella Cueco, était également présent, représentant la FFCR (Fédération Française des Professionnels de la Conservation-restauration). Environ 36 organisations ou réseaux ont été impliqués dans ce thème, y compris l'ICOMOS et l'Europa Nostra (principale organisation du patrimoine en Europe). Il est apparu que les travaux antérieurs d'E.C.C.O. sur la définition des compétences professionnelles et sur le réseau statistique européen de la Culture (ESSnet-Culture) ont été déterminants pour l'orientation et les recommandations relevant de ce thème.

NL »

In aansluiting op E.C.C.O.'s deelname in februari 2018, werd Susan Corr, voorzitter van E.C.C.O. uitgenodigd als keynote speaker op het TW 2018 International Conference on Professionalism in the Built Heritage Sector in het Raymond Lemaire International Centre for Conservation. Susan Corr gaf daar een lezing over het in kaart brengen van de beroepscompetenties voor conservatie-restauratie. De lezing werd gevold door leden van de OMC groep geleid door Erminia Sciacchitano. Het werk van E.C.C.O. zal gebruikt worden als model voor de volgende fase van het in kaart brengen van de verschillende actoren in de erfgoedsector. Als logisch gevolg van onze deelname aan het Voices of Culture project, nam David Cueco deel aan de bespreking Agenda for Culture in Brussel op het einde van februari 2018. In deze discussie was ook het Europese commissielid voor Cultuur en Onderwijs Tibor Navracsics betrokken.

Tegelijkertijd was het Duits bestuurslid Anja Romanowski onze vertegenwoordiger op Europees niveau voor het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed (ECHY) en volgde ze een driedaagse workshop in maart over Cultural Heritage and Civil Protection, de VoC meeting over ECHY, en ten slotte de European Heritage Alliance meeting op 8 maart in Brussel. Het rapport Cherishing Heritage ondersteunt de kwaliteitsstandaarden in conservatie-restauratie, die nu een kwestie zijn voor de Europese Commissie en het Europees Parlement. Michel Magnier, directeur-generaal van Onderwijs en Cultuur zal de E.C.C.O. competenties voorstellen op de European Day of Conservation, voorgesteld op 14 oktober, op Baukultur in Dublin. Er werd voorgesteld dat E.C.C.O. een korte presentatie zou geven tijdens de interparlementaire vergadering, georganiseerd door het European Parliament Culture Committee, met deelname van de leden van de culturele committees van nationale parlementen, maar dit is tot nu toe nog niet bevestigd.

Ten slotte nam het Italiaans bestuurslid Kristian Schneider deel aan de ICOMOS conferentie over Ethics in Conservation in Firenze begin maart. De vicevoorzitter Stefan Belishki had een lezing voorbereid voor deze conferentie, maar kon uiteindelijk niet gaan. De tekst zal evenwel gepubliceerd worden in de postprints van de conferentie. Als onderdeel van onze MoU met ICOMOS werken we samen aan een Declaration on Conservation-Restoration.

#02 E.C.C.O. complete oude raad van bestuur in Fort St. Elmo / ancien conseil d'administration E.C.C.O. au grand complet au Fort St. Emlo

#03 Vergadering van de raad van bestuur in Fort Elmo / Réunion du conseil d'administration au Fort Elmo

FR »

Elis Marçal et David Cueco ont pu mettre l'accent sur la nécessité de partager les statistiques culturelles au niveau européen. Ils ont démontré que les professions travaillant dans le secteur du patrimoine culturel devaient être identifiées et que leurs compétences professionnelles doivent être répertoriées. Cela aidera à identifier et à répondre aux besoins de compétences, d'éducation et de formation. (Fin 2015, E.C.C.O avait mis en place un groupe de travail pour étudier les codes NACE qui impliquait une révision du rapport ESSnet-Culture par Erminia Sciacchitano).

Suite à sa participation en février 2018, le président de E.C.C.O. a été invité en tant qu'intervenant principal à la Thematic Week 2018 sur le « Professionnalisme dans le secteur du patrimoine bâti » au Centre international Raymond Lemaire pour la conservation (Leuven). Le président a présenté un document sur la cartographie des compétences professionnelles pour la conservation et la restauration, en présence du groupe MOC, dirigé par Erminia Sciacchitano. Le travail de E.C.C.O. doit servir de modèle pour la prochaine phase de cartographie d'autres acteurs professionnels dans le domaine du patrimoine culturel. Conscient de notre participation au projet VoC, David Aguilella Cueco a participé au forum de discussion « Agenda pour la culture » à Bruxelles fin février 2018. Cette discussion a impliqué le Commissaire à la culture et à l'éducation Tibor Navracsics. Simultanément, Anja Romanowski a été notre représentante au niveau européen à l'Année européenne du patrimoine culturel assistant tout récemment au Workshop donné pendant 3 jours en mars sur le patrimoine culturel et la protection civile, à la réunion des parties prenantes sur l'EYCH et enfin à la réunion de l'Alliance européenne du patrimoine le 8 mars. La fiche d'information «Cherishing Heritage» (Valorisation du patrimoine) soutient les normes de qualité en conservation-restauration qui posent maintenant un problème pour la Commission européenne et le Parlement européen. Michel Magnier, DG Education et Culture, présentera le projet des compétences de E.C.C.O. à la Journée européenne de la conservation, proposée pour le 14 octobre, à la 'Baukultur' qui se tiendra à Dublin. Une brève présentation par E.C.C.O. au cours d'une réunion interparlementaire, organisée par le Comité de la culture du Parlement européen avec la participation des membres des comités culturels, a été proposée, mais n'a pas encore été confirmée.

Enfin, Kristian Schnieder a participé à la conférence de l'ICOMOS sur l'éthique de la conservation à Florence début mars. Stefan Belishki avait préparé un document pour cette conférence, mais il n'a pas pu être présent mais le document sera imprimé dans les postprints de la conférence. Dans le cadre de notre MoU (Memorandum Of Understanding) avec l'ICOMOS, nous travaillons sur une déclaration commune sur la Conservation-Restauration.

traduction : Marie Postec

SHAKE IN CONSERVATION

As announced by our President in our previous bulletin, we interviewed the new platform for conservators created in 2017 by Belgian conservators and named SHAKE in Conservation. Here are their answers to our questions.

» WHAT IS SHAKE IN CONSERVATION?

SHAKE in Conservation - Sharing Knowledge & Experience in Conservation - is an exchange platform. Its main aim is to connect conservators, both students and working graduates, in all specialized fields, and it is open to all heritage professionals.

This is an initiative of 8 Master graduated conservators from Antwerp, Brussels and Liège. What we have in common, is a desire for solidarity and exchange amongst professionals, and a genuine curiosity about what is happening outside of our specific fields. Coming from different specializations, we have the same will of sharing and communicating about our different daily practices in an accessible, relaxed and easy way.

With a view to open and extend this initiative to other conservators and heritage professionals, we set up a non-profit association (asbl/vzw). More information (statutes and internal rules) is available on our website: www.shakeinconservation.be.

» WHY ENGLISH AS A PREFERRED LANGUAGE?

English was chosen as working language to bridge the gap between Dutch and French native speakers in Belgium. We'd like to avoid any language-based division, and we also like the idea of us being open to other countries.

We also believe that English skills are important for proactive professional to share knowledge and experience: we would like to encourage beginners to feel more comfortable on this, even if their knowledge of the language is not perfect.

» WHAT DO YOU WANT TO ACHIEVE WITH THIS PLATFORM, AND WHAT ARE YOUR GOALS?

It may prove challenging for conservators not to feel isolated in their own practice, to maintain a healthy curiosity and to keep learning and sharing knowledge and experience. There is so much to learn from the field, and we are seeking to encourage networking and mutual learning.

SHAKE in Conservation is indeed, first and foremost, about creating links between conservators at multiple levels: interdisciplinary, inter-academic, intergenerational, intercommunity.

Our 3 mains objectives are:

» LET'S SHARE: to know better what is ongoing in the conservation sector in Belgium by disseminating institutional and private research, and any other useful news and information for professionals.

» LET'S DISCUSS: to promote exchanges about our daily practices in conservation by providing venues to discuss easily about good or bad experiences, and ask questions to colleagues. These venues may well be digital.

» LET'S MEET: to gather conservation professionals during various events in several locations (Liège, Brussels, Antwerp, Leuven etc.). Here the idea is to contribute to personal learning as well as to enhance and reinforce existing professional networks.

» WHAT MEANS ARE YOU GOING TO USE TO ESTABLISH THOSE GOALS?

In sustaining this platform, we mainly use digital communications, but we also coordinate and organize events such as informal meetings and workshops.

Our website is our central tool for sharing, with a section let's share. You can find a list of theses from the three Master programs allowing all professionals and students to be aware of researches made in Belgium. Also, we have a webpage with a list of useful links to resources, institutions and journals.

We have created a LinkedIn group for discussions, where anyone can get involved by suggesting a topic, and by sharing experiences with others. The main idea is to allow conservators to interact at any time to discuss issues, to seek collaboration, to share events, job vacancies, information on materials and tools, etc. We invite you to join the group and to make it useful to you and the conservation community at large.

We also use Twitter and Facebook to keep everyone updated about our events. And finally, we have a mailing list, to which you can subscribe via our website in order to be kept informed by email on all our events.

Outside the digital networking, we organize informal and thematic meetings, where conservators can meet in a relaxed and constructive way. We organize workshops as well, that address helpful techniques for different specialized fields. Also, we do want to give opportunities to students and young-graduates to get involved. That is why we are organizing a student research event in collaboration with all three Belgian Master programs. We see it as a first step to enter the professional world, and a way for students and professionals to get in touch, discuss and enrich their research/practice (see below for more info).

» WHO CAN PARTICIPATE?

SHAKE in Conservation is easily accessible and based on a participatory approach. Any conservator or heritage professional can be a *participant* : there is no need for any formal membership to attend SHAKE's events or to use our online tools. SHAKE in Conservation just asks participants and members to respect professional standards. This is why we have chosen LinkedIn as our main social media for discussion, and why we ask participants to adhere to ECCO professional guidelines.

Any participant can be involved by adding content to discussions, sharing knowledge, experiences or materials. Any participant can also suggest ideas or improvements for events or website content via LinkedIn, emails and the suggestion cards that are always available during SHAKE events. We have received questions about how to participate without taking substantial commitment: any kind of help is welcome - offering venues and materials for our events, speaking during meetings or workshops, making donations, etc.

An easy-going participation is also the reason why we have developed the concept of the yearly Open Assembly, which is very different from the formal General Assembly: anyone can come to the Open Assembly to brainstorm about the association, make constructive criticisms and give new ideas. We want everyone to feel welcome to collaborate, and to make the platform his/her own.

We currently have 8 *members* to coordinate activities and manage the administrative work: they are all SHAKE's founding members, and work for the association on a voluntary basis. We would like to slightly extend the limited number of members to better meet our growing management needs.

» WHAT ROLE DO YOU SEE FOR SHAKE IN RELATION TO THE BRK-APROA AND VICE VERSA?

We view SHAKE in Conservation's work as complementary to the one of BRK-APROA. Being a platform, our main goal is to forge links. Since we are not a professional association, the aim of BRK-APROA to defend the legal recognition of our profession is not one of ours, although we deeply endorse it. As we have discussed with the board of BRK-APROA, helping each other will make the Belgian conservators' network richer by offering more and different opportunities.

Practically, APROA-BRK members are more than welcome to participate and propose events and contents. SHAKE in Conservation can also provide support to communicate about APROA-BRK events, and to promote links with conservators that are not BRK-APROA members. Those interactions will be achieved during SHAKE events but also the other way around, by having SHAKE participants attend ARPOA-BRK activities.

BRK-APROA can also help us to communicate about our goals and activities, as it is the case with this bulletin. Exchanging knowledge and experience with the well known APROA-BRK is informative and rewarding for our young platform.

» WHAT WILL BE YOUR NEXT WORKSHOP OR EVENT?

Our next workshop will be about spectral imaging. It will be held the 19th of October 2018 at and with the support of the École supérieure des Arts Saint-Luc Liège. Multispectral imaging is a non-invasive analysis technique, useful both prior to or during intervention, in a wide range of specialization fields. Among others, it allows to make invisible features (such as under-drawings) visible, and the identification and mapping of constitutive materials. Its principles, applications, operation methods and efficiency will be introduced and demonstrated by the Portuguese company XpectralTEK. Additional talks will present conservation applications through specific case studies.

On the 11th of December 2018, we also organize an event that will focus on Belgian student research in conservation - *My big Research in a tiny Speech*. It will be held at and with the support of La Boverie (Echevinat de la Culture de la Ville de Liège), in collaboration with the conservation departments of École nationale supérieure des Arts visuels de La Cambre, École supérieure des Arts Saint-Luc Liège and Universiteit Antwerpen. It is an occasion for professionals to learn about Belgian conservation theses, and for students and graduates to present their research and get a constructive input for their project. The meeting will include short presentations of ongoing, completed and updated researches from students and graduates, discussions about research in conservation, and interactive sessions.

The call for communications is open: communications should introduce a research project in conservation, begun or completed during master or Ph.D thesis, or its update on the basis of further professional practice, in 5 or 10 minutes. You can find all the details and the application forms on our website: www.shakeinconservation.be/next-events. The deadlines are 1st of September for completed/updated thesis and 12th of October for students beginning their research.

If you have any question, do not hesitate to contact us at shake@shakeinconservation.be.

SHAKE in Conservation is looking forward to welcoming you to these events!

//

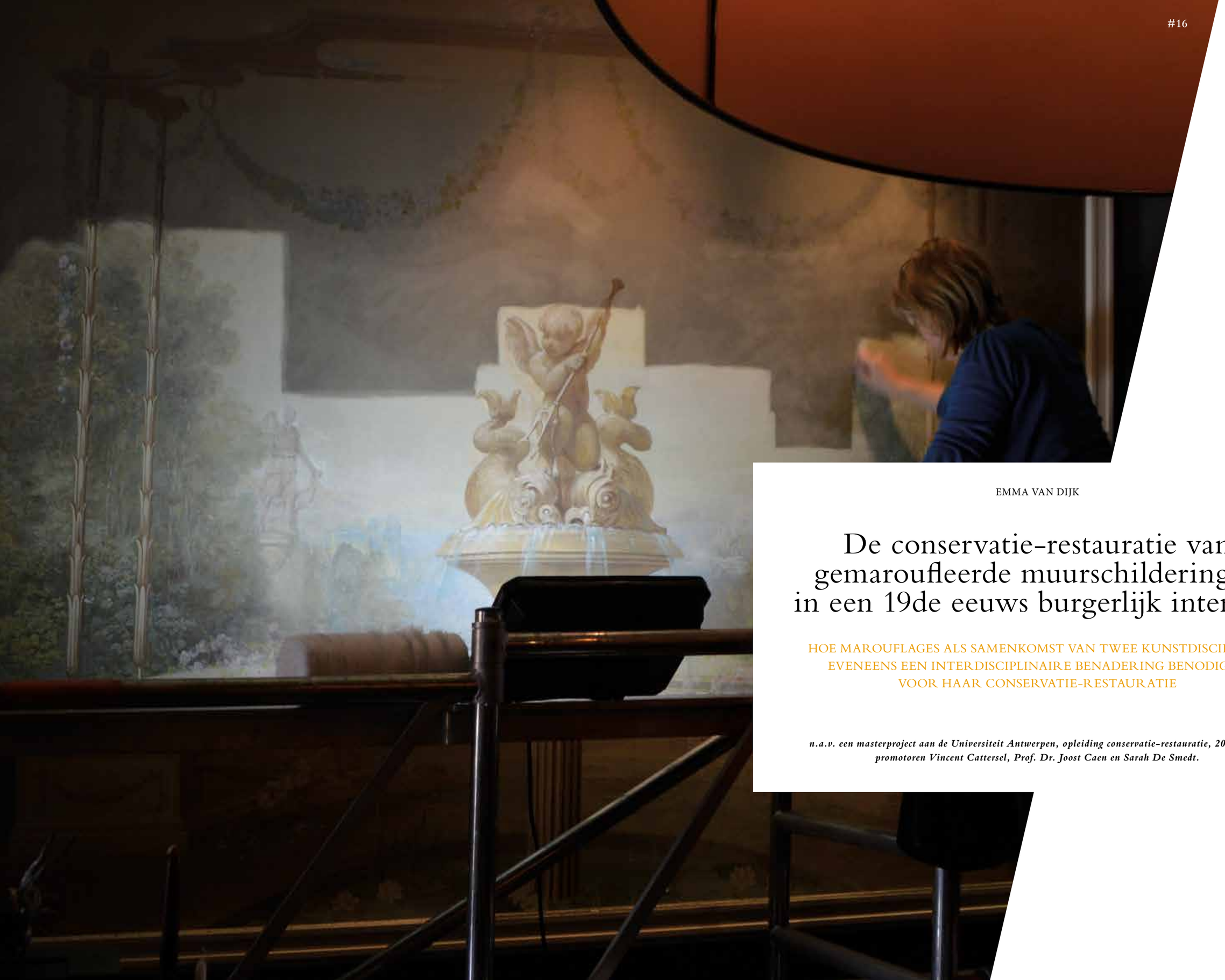

EMMA VAN DIJK

De conservatie-restauratie van gemaroufleerde muurschilderingen in een 19de eeuws burgerlijk interieur

HOE MAROUFLAGES ALS SAMENKOMST VAN TWEE KUNSTDISCIPLINES EVENEENS EEN INTERDISCIPLINAIRE BENADERING BENODIGEN VOOR HAAR CONSERVATIE-RESTAURATIE

n.a.v. een masterproject aan de Universiteit Antwerpen, opleiding conservatie-restauratie, 2015-2016, promotoren Vincent Cattersel, Prof. Dr. Joost Caen en Sarah De Smedt.

De monumentaliteit van de 19de eeuwse bouwprogramma's ging gepaard met de herintrede van monumentale decoraties.[1] In West-Europa had deze heropleving een hoogtepunt voor gemaroufleerde muurschilderingen tot gevolg, aangezien de techniek zich hier goed toe leent: de kunstenaar kan in alle comfort van een atelier op monumentale schaal werken, en gebruik maken van de verplaatsbaarheid van een beschilderd doek door deze vervolgens in de beoogde architecturale context te maroufleren.[2] Deze techniek werd in de 19de eeuw ondermeer toegepast voor classicistische theaterplafond, historiserende wanddecoraties in stadshuizen of voor neogotische decoratieprogramma's van kerkgebouwen.[3]
De industriële revolutie maakte het materiële wonen beschikbaar voor een breder publiek, waardoor ook de opkomende burgerij zich een rijk interieur kon aanmeten. Hierdoor vond de marouflagetechniek ook haar weg naar burgerlijke interieurs. In de Ankerstaat te Sint-Niklaas is hiervan een voorbeeld te vinden. Eind 19de eeuw werd hier een historisch pand verbouwd en voorzien van een rijkelijk interieur met verschillende decoratieve elementen in eclectische vormentaal. In een privéruimte achter twee winkelruimtes werden hoogstwaarschijnlijk in dezelfde decoratiefase twee marouflages met landschapsschilderingen ingewerkt boven de lambrisering.[4] De decoratie bestaat uit een smalle schildering op de oostwand en een brede schildering op de westwand. De voorstelling betreft een landelijk tuinlandschap met architecturale onderdelen en beeldhouwwerken. (#01 en #02)
Uit het huidige grondplan kan niet afgeleid worden of de ruimte met de schilderingen feitelijk een veranda betrof, maar deze was zeker ingericht als een wintertuin. De enscenering van het buitengevoel werd opgewerkt door het trompe-l'oeil van het geschilderde tuinlandschap, versterkt door daglicht dat binnenviel door een grote lichtkoepel. Bij aanvang van de conservatie-restauratie was de ervaring van de ruimte echter verstoort door een sterke vervuiling van de schilderingen. Daarnaast valt er zeer weinig daglicht in de salon door een uitbouw aan de achterzijde van het pand. De lichtkoepel in de ruimte werd in het verleden afgedicht vanwege herhaaldelijke vochtinfiltraties, welke ertoe geleid hebben dat de schildering op de oostwand in een precaire toestand werd aangetroffen. (#03)

#01 Het winkelinterieur met de smalle schildering op de oostwand, het onderste deel van de schildering is niet zichtbaar doordat er een kast voor geplaatst is © Patrick Mannaert
#02 Het winkelinterieur met de brede schildering op de westwand ©Patrick Mannaert
#03 De sterk gedegradeerde zone in de smalle schildering © auteur (2016)
#04 Stratigrafie van de marouflages © auteur (2016)
#05 De textuur van de textiele drager blijft zichtbaar door het gebruik van dunne verflagen, met plaatselijke impasto's © auteur (2016)
#6 De oude gipsinvulling in de rechter onderhoek van de smalle marouflage © auteur (2016)
#7 De sterk gedegradeerde zone in de smalle schildering © auteur (2016)
#8 Het schadebeeld van de picturale laag in de sterk gedegradeerde zone © auteur (2016)
#9 Zoutkristallisatie op de picturale laag © auteur (2016)

Het materiaal-technisch onderzoek

De conservatie-restauratie van marouflages vereist een begrip van de stratigrafie bestaande uit de samenkomst van een organische en een anorganische drager. Het materiaal-technisch onderzoek naar de marouflages in Sint-Niklaas werd daarom aangevat om een inzicht te krijgen in de materialen waaruit het object is opgebouwd met de bijbehorende eigenschappen. (#04)

#04

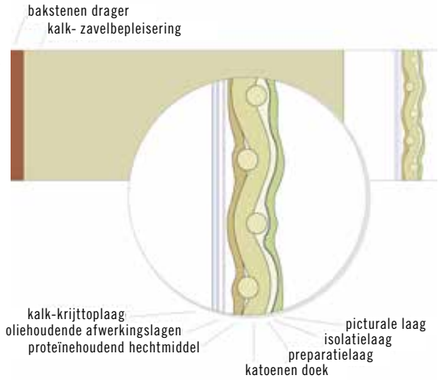

De textiele drager is de directe drager van de picturale laag, maar de achterliggende muur functioneert als hoofddrager. De rigide drager in deze case bestaat uit een bakstenen drager voorzien van een kalk-zavelbepleistering, afgewerkt met een kalk-krijttoplaag. Op de toplaag van de bepleistering zijn drie oliehoudende verflagen aanwezig. De eerste verflaag werd eveneens aangetroffen op de omliggende muren en betreft waarschijnlijk een preparatielaag, met daarop een afwerkingslaag. De derde oliehoudende verflaag betreft mogelijk het maroufle, aangezien de textuur van de textiele drager hierin afgedrukt is. Plaatselijk is echter eveneens een proteïnehoudend hechtmiddel aangetroffen, maar waarschijnlijk is deze toegevoegd bij een oude interventie.
Voor de textiele drager werd vaak katoen gebruikt vanwege de secundaire dragende functie en de gebruikelijke toepassing op monumentale schaal. De lage kostprijs en het lichte gewicht van katoen was prioritair boven de lagere duurzaamheid ten opzichte van linnen.[5] Ook bij de onderzochte marouflages te Sint-Niklaas is gebruik gemaakt van een katoenen drager. Beide schilderingen werden aangebracht op een enkele stofbaan van een weefsel met een losse platbinding van onregelmatige draaddiktes.
De 19de eeuwse marouflages werden veelal uitgevoerd in een olieverftechniek. De schilderingen dienen echter vaak ter imitatie van een muurschildering waardoor er gestreefd werd naar een mat uitzicht. Dit werd soms bereikt door additieven in de verfrecepturen van bijvoorbeeld wasachtige bestanddelen. Dit matte uitzicht werd daarnaast vaak bereikt door de textuur van de textiele drager te behouden in het eindresultaat, zoals in het voorbeeld in Sint-Niklaas. De schilderingen zijn opgebouwd uit een zeer dun lagenpakket bestaande uit een preparatielaag, een isolatielaag en vervolgens de picturale laag met enkel plaatselijke impasto's, waardoor de textuur van de textiele drager zichtbaar blijft. (#05)
Zoals de meeste 19de eeuwse marouflages werden de schilderingen in Sint-Niklaas niet vernist.[6]

De bewaringstoestand

Zoals eerder vermeld heeft vochtinfiltratie grote gevolgen gehad op de conditie van de smalle schildering op de oostwand. Een deel van de bepleistering werd in het verleden reeds vervangen door een gipsinvulling, zonder de vochtproblemen op te lossen. (#06)
De gipsinvulling werd afgewerkt met een laag schellak die waarschijnlijk een isolerende functie had maar vermoedelijk ook als hechtmiddel gefungeerd heeft, aangezien er duidelijk een afdruk van de textiele drager zichtbaar is. Het hygroscopisch karakter van het gips heeft de bewaringstoestand van de volledige stratigrafie beïnvloed. Zowel de originele bepleistering als de gipsinvulling vertoonden een verlies van cohesie. Onderaan was het doek volledig los van de bepleistering. (#06) Daarnaast vertoonde de textiele drager deformaties, was licht gekrompen en was waarschijnlijk als gevolg van onvoorzichtige manoeuvrering plaatselijk gescheurd. (#07) De picturale laag ter hoogte van de gipsinvulling werd aangetroffen in verschillende stadia van degradaties: gaande van schotelvorming langs het craquelurepatroon en plaatselijk sterke afschilfering tot lacunaire zones. (#08)
Tijdens het droogproces van de muren zijn zouten van verschillende oorsprong gekristalliseerd aan het oppervlak van het metselwerk en zowel in de originele bepleistering als in de gipsinvulling.[7] Vlak boven de sterk gedegradeerde zone zijn zouten gekristalliseerd op de picturale laag. (#09) Hoewel de bepleistering als gevolg van de kristallisatie verpoederd was, vertoonde de picturale laag geen verlies van cohesie.

De oorzaak van de vochtproblematiek was bij aanvang van het project verholpen en de drogingsfase vervolledigd, maar de schilderingen moesten dringend behandeld worden om verder verval te voorkomen.

De conservatie-restauratie

Het aanwezige schadebeeld van de smalle schildering resulteerde in het volgende behandelingsvoorstel: het saneren van de rigide drager, een reductie van de zouten in het metselwerk en het op niveau brengen van de bepleistering. Het fixeren van de afschilfering op de textiele drager, een reiniging van de achterzijde van de textiele drager, het vlakken van deformaties, het opnieuw maroufleren, de reiniging van de picturale laag en het opvullen en retoucheren van lacunes. De behandeling van de schildering op de westwand bestond hoofdzakelijk uit de reiniging.

Het afnemen van een marouflage is een zeer ingrijpende interventie. De bewaringstoestand van de smalle marouflage in deze case maakte echter dat de optie overwogen moest worden. Slechts 10% van deze schildering bevond zich in de verslechterde conditie, maar in deze zone waren wel alle lagen in de stratigrafie sterk gedegradeerd. Het risico van het afnemen van de schildering werd afgewogen ten opzichte van de beperkingen van het werken in situ in vergelijking met een atelieromgeving. Zowel praktische als ethische overwegingen hebben geresulteerd in de keuze voor een volledige behandeling in situ. Dit sloot eveneens het beste aan bij de historische- en materiële integriteit van het object.

De keuze voor een in situ uitvoering impliceerde dat voor bepaalde handelingen een tijdelijke steundrager voorzien moest worden. Er werden steundragers aangebracht bestaande uit een stevig zuurvrij karton, gebufferd met een Melinex® polyester film.
Voor het uitvoeren van de fixatie van de picturale laag werd een steundrager voorzien om de textiele drager te ondersteunen. Zo kon de losse onderzijde van de textiele drager op de stellingplank rusten. Deze tijdelijke drager voorzag tegelijkertijd voldoende ruimte om de behandeling van de rigide drager uit te kunnen voeren. (#10) Voor de reiniging van de achterzijde van de textiele drager werd het losgekomen deel rond een ondersteunende koker gerold die bevestigd was aan de omliggende muur.

Vanwege de materiaal-technische opdeling van de conservatie-restauratie disciplines vraagt het in situ behandelen van een marouflage om een interdisciplinaire benadering. Zeker wanneer zowel de rigide als de textiele drager behandeld moeten worden is een samenwerking tussen de disciplines noodzakelijk. De parameters die van toepassing zijn in de conservatie-restauratie van zowel muurschilderingen als schilderijen moeten gekend zijn om object-gericht toe te kunnen passen op de specifieke eigenschappen van marouflages. De literatuur die beschikbaar is over in situ conservatie-restauratie van marouflages bestaat voornamelijk uit verslagen van uitgevoerde behandelingen. De totstandkoming van een behandelingsconcept is echter vaak niet opgenomen in de verslaggeving.[8]
Om de benodigde kennis en ervaringen voor het uitvoeren van de interventie in Sint-Niklaas te verkrijgen, werd in samenspraak met conservatoren-restaurateurs uit de twee disciplines een behandelingsvoorstel uitgewerkt. Eerst werd voor elke handeling de parameters gedefinieerd, om vervolgens de meest geschikte materialen en technieken te kunnen selecteren. De overwegingen die in deze case gemaakt zijn, worden aan de hand van een aantal object-specifieke handelingen toegelicht in het volgende deel van dit artikel.

De object-gerichte besluitvorming

In tegenstelling tot de drager van een secco-muurschildering, is een katoenen drager gevoelig aan het inbrengen van vocht. Om contracties in de textiele drager van de marouflage te voorkomen, werd bij de fixatie van de afschilfering in deze case gestreefd naar een minimale voorbevochtiging. Vanwege de isolatie van de rigide drager is de dampdoorlaatbaarheid, die een belangrijke parameter is in de conservatie van een poreuze secco-muurschilderingen, in deze context in mindere mate van toepassing. Dierlijke lijmen kennen veel positieve eigenschappen die in de conservatie van schilderkunst vaak doorslaggevend zijn. In het weinig stabiele omgevingsklimaat van een historisch interieur is het risico op de ontwikkeling van biologische kolonisatie echter te groot.[9]
Een bijkomende beperking in deze case was de horecagelegenheid waarin gewerkt werd, waardoor eveneens het gebruik van (toxische) solventen zoveel mogelijk vermeden moest worden. In deze wetenschap werd een testbank opgesteld met verschillende fixatieven van synthetische en half-synthetische oorsprong.[10]
Rekening houdend met het materiaalgebruik in de vervolgstappen van de behandeling, werd beslist om de fixatie uit te voeren met Medium for Consolidation (Lascaux©) vanwege de excellente penetratie als gevolg van de lage viscositeit, de voldoende hoge kleefkracht en de korte droogtijd. Het fixatief werd druppelsgewijs langs opstuwingen geappliqueerd om de afschilferende verflagen terug te fixeren op de textiele drager.

#10 Het werken met een tijdelijke steundrager waardoor toegang voorzien werd tot de rigide drager © auteur (2016)
#11 Het uitvoeren van testen met de BEVA©371 film © auteur (2016)

Wanneer de behandeling van de rigide en textiele drager individueel uitgevoerd waren, konden de twee dragers opnieuw met elkaar verbonden worden. De uitgevoerde literatuurstudie naar het in situ conserveren van marouflages toonde aan dat het maroufleren vaak uitgevoerd wordt met een thermoplastisch heat-seal adhesief. Dit adhesief wordt daarnaast toegepast als interventielaag om de reversibiliteit van de verlijming op een rigide drager te verhogen.[11] De toepassing van een thermoplastisch adhesief kent in deze case dus een dubbele functie: zowel het maroufleren als het verhogen van de reversibiliteit van deze handeling.

Er werd besloten gebruik te maken van BEVA©371. Dit adhesief kent een goede veroudering en de applicatie in filmvorm veroorzaakt een minimale contractie van het doek.[12] In situ werd getest of met BEVA©371 film een dummy-textiel op de rigide drager gemaroufleerd kon worden. (#11) Met de bevestiging van de resultaten werd besloten dit heat-seal adhesief toe te passen. Allereerst werd de lijmfilm met een warmtespatel op de blootliggende rigide drager aangebracht. In een tweede stap werd de textiele drager hierin verlijmd door de warmte te appliqueren vanaf de voorzijde van de schildering.

#10

#11

#12a De sterk gedegradeerde zone in de smalle schildering in raaklicht voor behandeling © auteur (2016)
#12b De sterk gedegradeerde zone in de smalle schildering na behandeling © auteur (2016)
#13 Na het uitvoeren van de fixatie © auteur (2016)
#14 Na het uitvoeren van de invullingen © auteur (2016)
#15 Na retouche © auteur (2016)
#16 Gedurende de reiniging van de sterke vervuiling © auteur (2016)
#17 Eindresultaat van de smalle schildering © auteur (2016)
#18a Voor restauratie van de brede schildering © auteur (2016)
#18b Na restauratie van de brede schildering © auteur (2016)

Een mogelijk nadeel van deze handeling is dat de warmte doorheen de picturale laag geappliqueerd moet worden. Testen naar de gevoeligheid van de schildering toonden echter aan dat dit geen problemen veroorzaakte. Door de textiele drager weer op de bepleistering te maroufleren kon de rigiditeit in het geheel hersteld worden. (#12)

De architecturale context van een marouflage is zeer bepalend voor de stopgrens van de reiniging en het invullen en retoucheren van lacunes. De landschapsschilderingen in deze case nodigen uit om met een zekere afstand bekeken te worden. Dit heeft bepaald dat er geen textuurimitatie aangebracht werd in de invullingen,[13] en ook de retouche[14] was gericht op het integreren van de lacunes in het geheel. (#13, #14, #15) Aangezien de schilderingen het doel hebben een helder uitzicht over een tuinlandschap te tonen, werd wel getracht de vervuiling zover mogelijk te verwijderen.
Vanwege de herstelde rigiditeit en de afwezigheid van een vernislaag, werd allereerst een droge reinigingstestbank uitgevoerd.[15] Enkel de reiniging met een gevulkaniseerd latex gum[16] resulteerde in een bevredigende reiniging. Ter hoogte van de impasto's kon de reiniging uitgevoerd worden met de gum en gedemineraliseerd water. Met behulp van een glansmeter werd echter vastgesteld dat de deze reinigingsmethode een onwenselijke glanstoename veroorzaakte. Een waterige reinigingstestbank bestaande uit Paolo Cremonesi's testkit[17] voorzag een reinigingsproduct met eenzelfde reinigingsgraad als de droge reiniging, maar zonder aspectwijziging.
De zeer sterke vervuiling kon doormiddel van deze waterige reiniging verwijderd worden waardoor het heldere uitzicht over het tuinlandschap terug zichtbaar is geworden. (#16, #17, #18) Hoewel het winkelinterieur de functie van de wintertuin momenteel niet ondersteund, konden de schilderingen door de uitvoering van de conservatie-restauratie wel gevaloriseerd worden.[18] (#19)

Conclusie

Als vertrekpunt voor de interventie werd een uitgebreide literatuurstudie uitgevoerd naar de marouflagetechniek en de specifieke vereisten voor haar conservatie-restauratie. Daarnaast werd in samenspraak met conservatoren-restaurateurs uit de disciplines muurschilderkunst en schilderkunst een behandelingsvoorstel uitgewerkt voor de behandeling van de twee marouflages in Sint-Niklaas. Er werd steeds getracht de meest geschikte materialen en technieken te selecteren voor een marouflage-gerichte toepassing. Een evenwichtsoefening die heeft geleid heeft tot een geslaagde conservatie-restauratie en een beter inzicht in de noden van de techniek.

De in situ conservatie-restauratie van marouflages is een weinig onderzocht terrein. Er zijn tijdens het onderzoek veel vragen naar voren gekomen waar nog geen antwoord op gevonden werd. Het is aan te raden om de kennis van ervaringsdeskundigen te verzamelen en hiaten in de kennis verder te onderzoeken. Een bundeling van deze informatie tot een uitgebreide publicatie over dit onderwerp zou een zeer waardevolle ondersteuning van het werkveld zijn.

Emma van Dijk,
emmavandijk.cr@gmail.com

Met dank voor de begeleiding aan de promotors: Prof. Dr. Joost Caen, Drs. Vincent Cattersel en Sarah De Smedt. Daarnaast gaat mijn dank uit naar de conservatoren-restaurateurs waar ik terecht kon met mijn vragen: Sarah De Smedt, Griet Blanckaert en Nancy Van Landeghem (Opleiding conservatie-restauratie UAntwerpen), Elsbeth Denys en Fabian Rasson (Ornament cvba), David Lainé (IPARC cvba), Adriana Villafane en Elsabeta Malara (Profiel cvba), Iris van Eijk (Ofresco) en Adela Solcova (Art Conservation).

VOETNOTEN/BIBLIOGRAFIE

[1] Vanderbreeden, Jos, Françoise Dierkens-Aubry, De 19de Eeuw in België. Architectuur en Interieurs, (Tielt, Lannoo, 1994).

[2] De term marouflage komt van het Franse maroufler, te vertalen als hechten, kleven of opplakken. Maroufle is daarmee de term die gebruikt wordt voor het fixatief.

[3] Koller, Manfred, 'Marouflagemalerei um 1900: zur Restaurierung des Wiener Parlamentfrieses' Restauro, 102:6 (1996). Koller, Manfred, Michael Vigl, 'Denkengemälde in marouflagetechniek und ihre restaurierung' Großgemälde auf textile Bildträgern, Restauratorenblätter, 24/25 (2004/2005).

[4] Motta Jr. Edson, Claudio Valério Teixera, Maria Cristina Graça, Humnerto F. Carvalho, Luiz A.C. Souza, Cristiane Calza, 'Eliseu Visconti's monumental marouflage wall paintings: conservation, context, and technical examination', 16e congress ICOM-CC Murals, Stone and Rock art, Porto, (2011). Mora, Paolo, Laura Mora, Paul Philippot, Conservation of Wall Paintings. Londen: Butterworths, 1984. 4 De smalle marouflage heeft de volgende afmetingen: 2,386 x 1,227 m, de brede marouflage: 2,382 x 3,018 m (h x b).

[5] Casedevant, Manuela 'Les toiles marouflees sur enduit. Approche historique et technologique. Reflextion sur une double problematique : La depose et la reinsertion des oeuvres in situ' (Eindwerk voor het behalen van de titel van afgestudeerde in plastische, visuele en ruimtelijke kunst. Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels de la Cambre, Restauration d'oeuvres d'art, 2004).
Stoner, Joyce Hill, Rebecca Rushfield (red.), Conservation of easel paintings. Londen: Routhledge, 2013.

[6] Hensick, Teri, Kate Olivier, Gianfranco Pocobene, 'Puvis de Chavannes's allegorical murals in the Boston Public Library: history, technique, and conservation' Journal of the American Institute for Conservation 36, 1 (1997): 59-81.

[7] Met behulp van QUANTOFIX® teststrips werd de aanwezigheid van sulfaten, chloriden, nitrieten en nitraten vastgesteld.

[8] Het uitgevoerde vergelijkend bronnenonderzoek is uitgewerkt in: Elizabeth van Dijk, 'Verkenning van de hedendaagse behandelingsmethodiek van marouflages op basis van een bronnenonderzoek' (Masterproef deel 1: Wetenschappelijk Artikel, Opleiding conservatie-restauratie, Faculteit Ontwerpwetenschappen, Universiteit Antwerpen, 2016).

[9] The National Trust, Manual of Housekeeping. The care of collections in historic houses open to the public. Londen: Butterworth-Heinemann Elsevier, 2008.
Schuit, Harry (red.), Preventieve conservering van interieurs. Behoud van binnen. Zwolle: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, WBOOKS, 2013.

[10] De onderzochte fixatieven betreffen waterige acrylharsdispersies, solvent dispergeerbare acrylaten, cellulosederivaten, polyvinylacetaat, poly(2-ethyl-2-oxazoline, BEVA© 371 gel en BEVA© B-8 (in volgorde van testen). De testbank werd beoordeel op penetrerend vermogen, kleefkracht, mogelijkheid tot het vlakken van schollen, verdampingssnelheid van het solvent, de herbehandelbaarheid en een wijziging in het uitzicht van de verflagen.

[11] Brajer, Isabelle, The Transfer of Wallpaintings: Based on Danish Experience. Londen: Archetype Publications, 2002.

[12] BEVA© 371 bestaat uit een menging van o.a. een harscomponent met ethyleenvinylacetaat als macromoleculaire ruggengraatpolymeer. De BEVA© 371 film is gesandwiched tussen een met silicone gecoate folie en een vel gecoat papier.

[13] Gepigmenteerde krijt-lijmvulmiddel bestaande uit 4% tylose® MH1000 4% Acrylaat dispersie DM771 en krijt.

[14] Retouche in aquarelverf

[15] Daudin-Schotte, Maud, Madeleine Bisschoff, Ineke Joosten, Henk van Keulen, Klaas Jan van den Berg, 'Dry Cleaning Approaches for Unvarnished Paint Surfaces,' Proceedings from of the Cleaning 2010 Conference, Valencia, 26-28 May 2010, Smithsonian Institute.
Maud Daudin-Schotte, e.a. "Dry Cleaning Approaches for Unvarnished Paint Surfaces" Smithsonian Controbutions to Museum Conservation 3 (2012)

[16] Bic© Tipp-ex gom Galet

[17] Testkit naar aanleiding van de cursus Materials and Methods for Surface Cleaning of Film-Forming Materials door Paolo Cremonesi: pH 7 met een chelator, nagereinigd met de pH7 buffer.
Wolbers, Richard, Cleaning painted surfaces. Aqueous Methodes. Londen: Archetype Publications Ltd, 2000.

[18] Het volledige verslag van de behandeling is uitgewerkt in: Elizabeth van Dijk, 'De conservatie-restauratie van marouflages in een negentiende eeuws interieur. Ankerstraat 8, 9100 Sint-Niklaas' (Masterproef deel 2 : Individueel Praktijkproject, Opleiding conservatie-restauratie, Faculteit Ontwerpwetenschappen, Universiteit Antwerpen, 2016).

#19 Een fotocollage van de schilderingen in het winkelinterieur na behandeling © auteur (2016)

/ Samenvatting

Dit artikel behandelt de conservatie-restauratie van twee marouflages in een eind 19de eeuwse interieur. De samengestelde drager van de onderzochte marouflages bestaat uit een bepleisterde muur als rigide drager en een textiele drager als directe drager van de picturale laag. Als gevolg van vochtinfiltratie bevond een deel van het object zich in een bewaringstoestand waarin de volledige stratigrafie gedegradeerd was.
De typische opbouw van een marouflage vraagt om een interdisciplinaire benadering voor haar conservatie-restauratie. Het behandelingsvoorstel werd dan ook uitgewerkt in samenspraak met conservatoren-restaurateurs van zowel schilderkunst als muurschilderkunst, wat geleid heeft tot een geslaagde conservatie-restauratie en een beter inzicht in de noden van de techniek.
De in situ behandeling van marouflages blijkt echter een weinig onderzocht terrein. Het is aan te raden om de kennis van ervaringsdeskundigen te verzamelen en hiaten in de kennis verder te onderzoeken. Een bundeling van deze informatie tot een uitgebreide publicatie over dit onderwerp zou een zeer waardevolle ondersteuning van het werkveld zijn.

/ Résumé

Cet article parle de la conservation-restauration de deux toiles marouflées dans un intérieur de la fin du 19ème siècle. Le support composé des toiles marouflées étudiées est constitué d'un mûr avec enduit comme support rigide et d'une toile comme support direct pour la couche picturale. Suite à l'infiltration d'eau, une forte dégradation se manifestait dans la stratigraphie complète d'une partie de l'objet.
La composition typique d'une toile marouflée demande une approche interdisciplinaire pour la conservation-restauration. Le traitement de ces toiles marouflées a été approfondi en concertation avec des conservateurs-restaurateurs en peinture sur chevalet et peinture murale, ce qui a mené à la réussite de l'intervention et à une meilleure compréhension des besoins de la technique.
Le traitement in situ des toiles marouflées est un sujet peu étudié. Il est conseillé de réunir la connaissance d'experts en la matière et de continuer à examiner les lacunes au niveau des connaissances. Une publication extensive rassemblant les diverses informations à ce sujet constituerait un appui d'une énorme valeur pour le terrain de travail en matière de toiles marouflées.

Traduction : Matthieu Pelhate et Klara Peeters

/ Abstract

This article discusses the restoration of two marouflages in an interior of the late nineteenth century. The support consists of a plastered wall as the rigid support and the canvases adhered to the wall as a direct support for the pictorial layer. An infiltration of water caused an degradation through the complete stratigraphy of the object.
The specific composition of a canvas adhered to a wall requires an interdisciplinary approach for the conservation. The treatment methodology of this object was developed through consultation of conservators of easel painting and wall paintings, which led to a successfull intervention and a better understanding of the needs of the technique.
In situ treatment of marouflages appears to be a rarely studied subject. It is recommendable to collect the knowledge of experts in the field in order to fill the gaps in the existing knowledge. An extensive publication gathering the various information on this subject would constitute a valuable support for the field.

Translation: Titania Hess & Emma van Dijk

« L'ASSURANCE AU SERVICE DE L'ART »

INVICTA ART
INTERNATIONAL INSURANCE SERVICES

direction
Jean-Pierre & Isabelle EECKMAN

MUSÉES * COLLECTIONS PRIVÉES * EXPOSITIONS
FONDATIONS * PARTICULIERS * PROFESSIONNELS * SÉJOUR TRANSPORT

BD A. REYERSLAAN 67-69, B-1030 BRUXELLES / BRUSSEL
Tél (+322) 735 55 92 * Fax (+322) 734 92 30
invicta.belgium@portima.be

AGENDA*

28/06/2018 - 30/06/2018 **GER**
Objekte mit Geschichte – Umgang mit Änderungen, Reparaturen und Restaurierungen an historischen Textilien.
Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.

22/08/2018 - 30/08/2018 **BEL**
Summer school Ethnographic collections, aspects of research, conservation and conservation
University of Antwerp, Antwerp.

10/09/2018 – 14/09/2018 **FRA**
12th Conference on Lasers in the Conservation of Artworks (LACONA XII)
Cité de l'architecture et du patrimoine, Paris.

12/09/2018 – 14/09/2018 **BEL**
The Bruegel Success Story. Creative Process, Imitation, Emulation, Workshop Organization and Business Strategies
Royal Museum of Fine Arts of Belgium, Brussels.

13/09/2018 - 14/09/2018 **ITA**
Picta Fragmenta - International Conference on ancient Vesuvian wall paintings
National Archaeological Museum, Naples.

19/09/2018 - 21/09/2018 **USA**
Gels in Paper Conservation Workshop
University of Pennsylvania Libraries, Philadelphia.

15/10/2018 - 26/10/2018 **ARG**
Getty Conservation Institute: CAPS workshop
Buenos Aires / Belo Horizonte

15/10/2018 - 26/10/2018 **POR**
RE-ORG Lisboa International Workshop
Museu de Lisboa, Lisbon

19/10/2018 **BE**
Workshop on Spectral Imaging
Organised by SHAKE in Conservation with the collaboration of XpectralTEK
ESA Saint-Luc, Liège

24/10/2018 - 26/10/2018 **ESP**
Sciences and Technologies applied to Heritage Conservation
Prado National Museum, Madrid

08/11/2018 – 09/11/2018 **FRA**
ECBSM2018 - third edition of the European Conference on Biodeterioration of Stone Monuments
Maison Internationale de la Recherche, Cergy-Pontoise.

11/12/2018 **BE**
Student Research day « My big Research in a tiny Speech »
Organised by SHAKE in Conservation
La Boverie, Liège

12/06/2019 - 14/06/2019 **GBR**
Icon heads to Belfast for 2019 international triennial conference
Belfast Waterfront, Belfast.

* *BRK-APROA is niet verantwoordelijk voor wijzigingen van plaats of datum, noch voor de annulatie van een evenement. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de organisatoren.*

L' APROA-BRK n'est en aucun cas responsable des éventuelles annulations, des changements de lieu ou de date d'événements qui incombent uniquement aux organisateurs.

» Abonnementen / Abonnements

redaction_redactie@yahoo.com

→ 1 jaar (4 nummers)
verzendingskosten inbegrepen
België en E.U. → **€** 40,- Studenten → **€** 30,-
Buitenland (bankkosten ten laste van de abonnee) → **€** 50,-

→ 1 an (4 numéros)
frais d'envois inclus
Belgique et U.E → **€** 40,- Etudiant → **€** 30,-
Etranger (frais bancaires à charge de l'abonné) → **€** 50,-

→ 1 nummer
verzendingskosten inbegrepen
België en E.U. → **€** 12,-
Buitenland (bankkosten ten laste van de abonnee) → **€** 15,-

→ 1 numéro
frais d'envois inclus
Belgique et U.E → **€** 12,-
Etranger (frais bancaires à charge de l'abonné) → **€** 15,-

» Bank / Banque

BE02 0682 0831 8540 - BIC GK CC BE BB

Betaling door overschrijving met vermelding van naam, adres en besteld(e) nummer(s) op de overschrijving zelf, alsook bericht bij de verantwoordelijke uitgever.

Paiement par virementen n'oubliant pas de mentionner votre nom, adresse et l'objet de lacommande sur le bulletin de virement ainsi que message auprès de l'éditeur responsable.

» Redactie / Rédaction

Géraldine Bussienne
Avenue Evariste de Meersman 34, 1082 Bruxelles
Tél: 0497/22.17.97
gerbus4@gmail.com

» Website
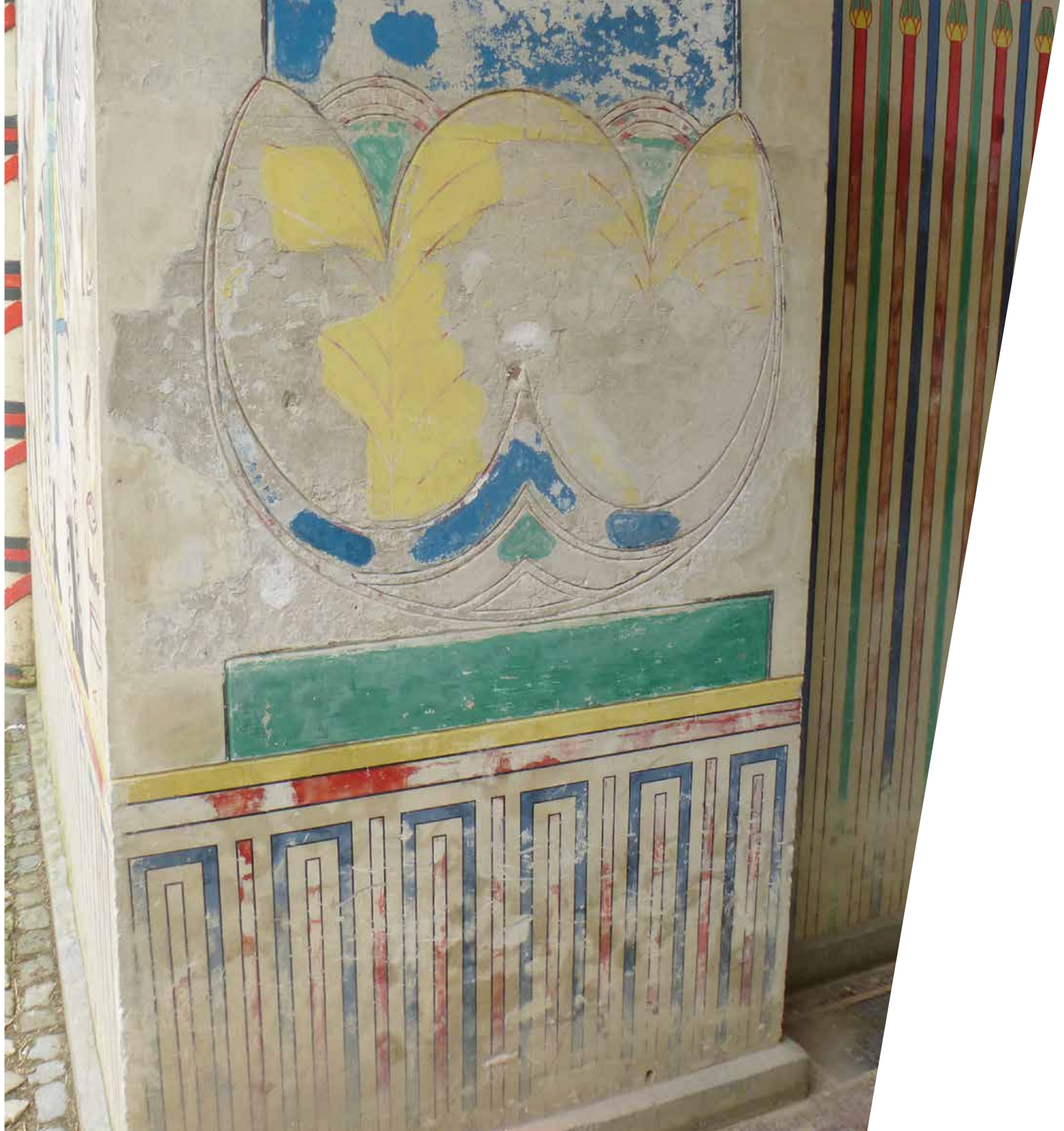
www.brk-aproa.org
www.aproa-brk.org